

עקירת דבר מן התורה

עשהאל שמלצר

המשנה ביבמות¹ אומרת, שמי שהלך למדינת הים, ואמרו לאשתו מת בעלך (היינו אפילו על פי עד אחד) מותרת להנשא. אולם, חכמים הטילו עליה חומרות שונות אם יתברר שבעלה חי. אחת מן החומרות הללו היא שבניה ממזרים מזה ומזה. כלומר הן בניה מבעלה השני שבאמת אינה נשואה לו, ובניה ממנו הם בניה של אשת איש מזונות, והן בניה מראשון אף על פי שבאמת נשואה היא לו. על דין זה שואלת הגמרא.

”אמר ליה רבה לרב חסדא: ...וכי בית דין מתנין לעקור דבר מן התורה? אמר ליה: ואת לא תסברא? והתנן: הולד ממזר מזה ומזה; בשלמא משני ממזר, אלא מראשון אמאי? אשתו היא וישראל מעליא הוא, וקא שרינן ליה בממזרת! אמר ליה, הכי אמר שמואל: אסור בממזרת. וכן כי אתא רבין א”ר יוחנן: אסור בממזרת. ואמאי קרי ליה ממזר? לאוסרו בבת ישראל. שלח ליה רב חסדא לרבה ביד רב אחא בר רב הונא: ואין בית דין מתנין לעקור דבר מן התורה?”

לכאורה זהו המקור לכך שחכמים יכולים לעקור דבר מן התורה, שהרי אם הגדרת את בנו של הראשון ממזר הרי הוא מותר בממזרת, ועובר על לאו על פי גזירת חכמים שקבעו שהוא ממזר. על כך עונה רבה בגמרא שאותו ממזר אינו ממזר לעניין התרתו בממזרת, אלא רק לעניין איסור לבת ישראל, ואם כן לא נעקר פה דבר מן התורה אלא רק נאסר על אותו ממזר להתחתן עם ממזרת.

הגמרא² ממשיכה לדרון בעניין זה האם חכמים יכולים לעקור דבר מן התורה, ממספר ראיות. נראה שהדבר נשאר במחלוקת גם בסופה של הסוגיא³. למסקנת הגמרא גם למאן דאמר שחכמים אינם יכולים לעקור דבר מן התורה, יש שני מקרים בהם כן עוקרים, והם:

1. פז, ב.
2. סוגיית הגמרא נמצאת בין הדפים פט, א - צ, ב. כל המובאות ללא ציון, וכן דברי הראשונים ללא מקור מדויק הם מן הדפים הנ”ל.
3. רוב הראשונים פסקו כרבה, שאין בית דין מתנים לעקור דבר מן התורה, וכך הם דברי הנמוקי יוסף: ”והכי מסקנא דמילתא דמצות עשה דחינן בשביל גזירה דרבנן היכא דלאו עקירה בידיים הוא אלא שב ואל תעשה דממילא הוא דמיעקרא, כגון שופר ולולב בשבת שהם מצות עשה ומבטלים להו משום גזירה דרבנן שמא יטלנו ויעבידנו. או אם יש בדבר ממגדר מילתא כמעשים אלו דאמרינן הכא וכההוא דאליהו - עקרינן לא תעשה ממש בידיים שאינו אלא לצורך שעה, אבל לעקור דבר מן התורה לדורות לא”. אך תוספות בכתובות יא, א ד”ה ”מטבילין אותו על דעת בית דין” משמע, שפוסק שביט דין מתנים לעקור דבר מן התורה, שכן בסוגיית גר קטן אמרו שהסוגיא מדברת למאן דאמר שעוקרים דבר מן התורה גם בקום עשה.

א. שב ואל תעשה. כלומר הגמרא שואלת ממספר מצוות עשה מדוע חז"ל קבעו שלא יקיימו אותם, למשל שאין לתקוע בשופר בראש השנה שחל להיות בשבת, ועל כך עונה הגמרא שב ואל תעשה שאני.

ב. מצב של מיגדר מילתא. כלומר מצבים קיצוניים בהם יש צורך לעקור דבר מן התורה כדי לשמר עקרי הדת מותר לכולי עלמא לעקור דבר מן התורה. דבר זה נלמד לכאורה מנביא, שאמנם אסור לו לחדש דבר, אך בהוראת שעה הותר לו ודווקא במיגדר מילתא. עוד נדון לקמן בשתי דוגמאות אלו.

צריך להבין את שיטתו של רבה, שסובר שאין חכמים עוקרים דבר מן התורה מצד אחד, ומצד שני מודה במספר מקרים שיכולים לעקור דבר מן התורה. כמו כן יש להבין את שיטתו של רב חסדא מדוע מותר לעקור, באיזה מקרים חכמים משתמשים בסמכותם זו, ומהו המקור בתורה לכך שחכמים יכולים לעקור דבר מן התורה.

חת מצוה

אחת הראיות שמביאה הגמרא לכך שאפשר לעקור דבר מן התורה הוא נישואי קטנה, שאף על פי שנישואיה חלים רק מדרבנן, יש לנישואים אלו השלכות דאורייתאיות. בעלה יורשה, ומטמא לה והיא אוכלת בתרומה. מיישבת הגמרא שלגבי ירושתה אף על פי שמדאורייתא אביה יורשה, משום הפקר בית דין הפקר בעלה יורשה, ואין כאן עקירה כלל. כדברי רש"י "וכל מידי דממונא לאו עקירה היא". גבי תרומה מיישבת הגמרא שמדובר בתרומה דרבנן בלבד. לגבי היטמאות בעלה הכהן, עונה הגמרא שמדובר במת מצוה, שאף כהנים מחוייבים להטמא לו. על גמרא זו אומר התוספות: "יש כח ביד חכמים לעקור דבר שהוא מן התורה בדבר הדומה... וכיון דלא ירתי לה דומה למת מצוה, ומיהו אינה מת מצוה גמור". כלומר תוספות מבין שתרוץ הגמרא - שמותר לאדם להטמא לאשתו קטנה משום שהיא נחשבת מת מצוה, ואין פה עקירת דבר מן התורה - אינו יכול להתפרש כפשוטו. שהרי לאותה אשה יש קרובים, ואף אם אינם יורשים אותה - בסופו של דבר יקברוה, ואף אם קרוביה לא יקברוה ודאי ימצאו שכנים או סתם אנשים טובים שיעשו זאת, ולכן על פי דין תורה אסור לו להטמא לה. על כן מיישב התוספות שבאמת מדובר כאן בעקירת דבר מן התורה, אך יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה בדבר הדומה. וכן תוספות לעיל, לגבי עד אחד נאמן בעדות אשה, שואל מדוע אין כאן עקירת דבר מן התורה, ועונה: "ואין זה עקירת דבר מן התורה, כיון שדומה הדבר הגון להאמין... בדבר שיש קצת טעם וסמך לא חשיב עוקר דבר מן התורה". תוספות לומד מכאן עקרון כללי, שגם למאן דאמר אין בית דין מתנים לעקור דבר מן התורה, מודים הם שבדבר הדומה אפשר לעקור דבר מן התורה.

4. ד"ה הפקר בית דין היה הפקר.

5. ד"ה כיון דלא ירתי לה.

6. ד"ה מתוך חומר שהחמרת עליה בסופה.

הרמב"ן תרץ שני תרוצים: א. כיון שהיא קוראה ולא עונים לה, (כלומר בעת מיתתה אם תקרא לבני משפחתה שיקברוה לא יבואו, מפני שיאמרו בעלך יורשך - הוא יקבור אותך), הטילו עליו לקבור, וממילא גנאי הוא לקבור על ידי אחרים, וגדול כבוד הבריות שדוחה לאו זה.⁷

ב. כדי שתהא קבורתה מזומנת לה הטילו עליו תמיד לקבור, ומפני כך התירה התורה טומאת הקוברים.

לעומתו הרשב"א וכן הנמוקי יוסף מבינים, שאכן מדובר פה במת מצוה אמיתי, שלא יהיה לאשה קובר לולא שבעלה יקברנה.

"שב ואל תעשה שאני"

אחת מראיות הגמרא היא שהציץ אינו מרצה על דם שנטמא וזרקוהו במזיד. מקשה הגמרא הרי מדאורייתא הציץ מרצה, ואם כן הרי חכמים עוקרים מן התורה בידיים, שכן יצטרכו הבעלים להביא קרבן נוסף והוי חולין בעזרה. על כך מתרצת הגמרא לא הורצה לכהנים לאכול אבל הבעלים מתכפרים, שואלת הגמרא:

סוף סוף קמיתעקרא אכילת בשר וכתוב 'ואכלו אתם אשר כופר בהם'⁸ - מלמד שכהנים אוכלים ובעלים מתכפרים? אמר ליה שב ואל תעשה שאני.⁹

צריך להבין מהי הסברא בשב ואל תעשה, ומדוע בצורה כזו יש כח לחכמים לעקור דבר מן התורה. רש"י כותב "ולאו עקירה היא", כלומר בכך שחכמים לא אומרים לעשות בידיים נגד התורה, אלא לא לעשות אחת ממצוותיה בלבד - אין זה נחשב עקירה כלל. ועדיין קשה מה ההבדל, הרי סוף סוף בגלל גזירת חכמים כל שהיא מצוות התורה אינם מתקיימות.

לעניות דעתי נראה שיש שתי אפשרויות להבין זאת. אפשר לומר שתלוי הדבר בסוג המצוה אותה חכמים רוצים לבטל, ואפשר לומר שתלוי הדבר האם עוברים בידיים או שבסך הכל לא מקיימים, כלומר אמנם אין עושים את דבר ה', אך עושים זאת בחוסר עשייה ולא בעשייה בפועל.

בנמוקי יוסף משמע שמצוות עשה יכולים חכמים לגרום שלא יעשו, אך לאוים אין ביכולתם לעקור, וזה לשונו:

"...דמצות עשה דחינן בשביל גזירה דרבנן היכא דלאו עקירה בידיים הוא אלא שב ואל תעשה דממילא הוא דמיעקרא, כגון שופר ולולב בשבת שהם מצות עשה ומבטלים להו משום גזירה דרבנן שמא יטלנו ויעבירנו".

7. עיין ברכות כ, א שם משמע שמת מצוה אינו נכלל בתוך הגדר של גדול כבוד הבריות, ואדרבה שם מפורש שגדול כבוד הבריות אינו מתיר בקום עשה, אלא בשב ואל תעשה בלבד, שלא כמו כאן, שנטמא בקום עשה.

8. שמות כט, לג.

9. ד"ה שב ואל תעשה.

ונראה שהסברא בכך היא שמצוות עשה מקדמת את האדם לקראת שלמות, לעומת לאו ששומר על האדם לבל ידרדר ממדרגתו. אין בכוחם של חכמים לגרום נזק או הדרדרות לאדם, אך למונעו מלהתקדם (כמובן אם יש סיבה טובה לכך - לגרום לו שלא ידרדר במקומות אחרים) יש להם הכת, כיון שלא גורמים בכך נזק.

התוספות¹⁰ שואל כיצד פטרו חכמים בגד פשתן מציצית מטעם שהוי שב ואל תעשה, הרי כאשר מתכסה בבגד עובר בידיים. נראה שהתוספות ודאי לא הביין שהחלוקה בין קום עשה לשב ואל תעשה הוא בסוג המצוה - האם היא מצות עשה או מצות לא תעשה, שהרי העיר שיש מצות עשה שעוברים עליה בקום עשה. אלא דעתו היא, שאם עושים בידיים כנגד התורה - דבר זה אסור, ואין ביד חכמים כח לעשות כן, אך בשב ואל תעשה יכולים. הסברא בזה היא מראית העין שבדבר. אדם העושה בידיים, וכן חכמים האומרים לעשות בעשייה אקטיבית כנגד התורה, עוקרים למעשה את סמכות התורה, שכן נראה שאומרים דברים שלא יתכן לאומרים ונוטלים לעצמם סמכויות שאין להם. יתכן לומר שתוספות הולך לשיטתו, שהרי לעיל הבאנו את שיטת תוספות הסובר, שבדבר הדומה ניתן ביד חכמים הכה לעקור דבר מן התורה, ושאלנו מה הסברא בכך¹¹. על פי יסוד זה שאמרנו כאן עולה שבאמת אין חילוק עקרוני בין רבה לרב חסדא האם ניתן לעקור דבר מן התורה, וכולם מודים שניתן, ולא נחלקו אלא במראית העין של הדברים. לדעת רבה אין לשנות דבר מן התורה כאשר הדבר ניכר מאוד או בוטה שכאן חכמים עוקרים מן התורה, ולכן בשב ואל תעשה או בדבר שדומה ממילא לדברי התורה ולא נראה שחכמים עוקרים בידיים - גם רבה מודה שניתן לעקור דבר מן התורה. יתכן לומר שלרבה החשש הוא כפול, מצד אחד שמא יטול האדם לעצמו חירויות, ויאמר כיון שחכמים עוקרים דבר מן התורה אף אני כן, וחשש נוסף שלא ישמעו דברי חכמים מתוך שנראים סותרים לדברי תורה, ונמצאת פוגע בגזרות ותקנות חכמים¹².

10. ד"ה כולהו.

11. יש שאמרו בשיטת תוספות שחכמים אומרים את רוח התורה, וסוברים שבעצם גם תקנתם זו, שדומה מאוד לדברי התורה, ודאי נכללת בתורה עצמה, וממילא אין הדבר עוקר את התורה, אלא אדרבה מתיישב היטב עימה. בדומה לשיטת הרמב"ן בתרוצו השני גבי קבורת אשתו קטנה שהובאה לעיל, שרוה התורה בהתרת כהן להטמא לקרוביו נבעה מסברת מת מצוה, ועל כן חכמים הרחיבו את הגבול גם לגבי אשת כהן קטנה. אך נראה שהרמב"ן לא למד עקרון כללי ממת מצוה שלא כתוספות.

12. יתכן לומר שהנמוקי יוסף גם מסכים לחילוק זה, שהרי בדבריו הזכיר "היכא דלאו עקירה בידיים", כלומר לא די בזה שמדובר במצות עשה, אלא יש תנאי נוסף - שהדבר יהיה ממילא. אך עדיין יש נפקא מינה שהרי הנמוקי יוסף הזכיר בפירוש דבריו מצות עשה, דבר שתוספות לא הזכירו. ואדרבה, נראה שלשיטת תוספות שסובר שהאמנה לעד אחד בעדות אשה נכללת אף היא בתוך עקירת דבר מן התורה (אמנם לא בקטגוריה של שב ואל תעשה, אלא בקטגוריה של דבר דומה והגון להאמין), הרי גם בלאוים של התרת אשת איש לעלמא סובר תוספות שקיים היסוד שיש יכולת לחכמים לעקור דבר מן התורה.

מיגדר מילתא

"תא שמע: 'אליו תשמעו'¹³ - אפילו אומר לך עבור על אחת מכל מצוות שבתורה, כגון אליהו בהר הכרמל, הכל לפי שעה שמע לוי! שאני התם, דכתיב: 'אליו תשמעו'. וליגמר מיניה! מיגדר מילתא שאני".

הגמרא מנסה להוכיח מנביא שבהוראת שעה - מצוה לשמוע לו שיש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה. אך דוחה זאת מיד שהרי זו גזירת הכתוב מיוחדת, ולא כח כללי שיש לחכמים לעקור. צריך להבין מהו נסיון ההוכחה, כפי שאכן שואל תוספות¹⁴, ועונה, שלנביא בעצם אין רשות לעקור דבר מן התורה כדברי הגמרא: "והכתיב: 'אלה המצוות'¹⁵ שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה"¹⁶, ובכל זאת יש מקרים בהם נאמר "אליו תשמעו". כך גם לחכמים יש לעיתים כח לעקור דבר מן התורה. על כך עונה הגמרא מיגדר מילתא שאני, שבעצם גם כוחו של הנביא מוגבל למקרים של מיגדר מילתא בלבד.

הרשב"א כותב "התם דווקא משום מיגדר מילתא ולעשות סייג לתורה כי התם שהשיבם על ידי כך מעבודה זרה... אבל בעלמא לא". בדברים אלו הוא חולק על הרמב"ן, שסובר "אלא מיגדר מילתא שאני והוא הדין לבית דין דגמרינן מיניה". לכאורה קשה במה נחלקו הרשב"א והרמב"ן, האם לומדים או לא לומדים מהוראת שעה של נביא, והרי מפורש בגמרא לקמן שעושים שלא על פי דין רק למגדר מילתא:

"תא שמע, אמר רבי אלעזר בן יעקב: שמעתי, שבית דין מכין ועונשין שלא מן התורה, ולא לעבור על דברי תורה - אלא לעשות סייג לתורה; ומעשה באדם אחד שרכב על סוס בשבת בימי יו"ם, והביאוהו לבית דין וסקלוהו, לא מפני שראוי לכך - אלא שהשעה צריכה לכך; ושוב מעשה באדם אחד שהטיח באשתו תחת התאנה, והביאוהו לבית דין והלקוהו, לא מפני שראוי לכך - אלא שהשעה צריכה לכך; מיגדר מילתא שאני".

ונראה שמחלוקת הרשב"א והרמב"ן היא, שהרמב"ן למד מכאן עקרון מנחה, שאפשר באופן כללי לעקור דבר מן התורה ולא רק במקרה של מיגדר מילתא, אלא לומדים מכאן שהתורה ניתנת להיעקר במקרים מסוימים, ולכאורה אף יישם אותו במת מצוה. ואילו הרשב"א רצה לומר שאין ללמוד מכאן עקרון מנחה אלא לגופם של דברים, כלומר כאשר יש מיגדר מילתא בצורה הקיצונית של המילה, כגון אליהו בהר הכרמל, יש כח לחכמים לעקור דבר מן התורה.

שיטת הרשב"א

בסוף מסכת נדרים אומרת המשנה:

13. דברים יח, טו.
14. ד"ה וליגמר מיניה.
15. ויקרא כז, לד.
16. מגילה ב, ב.

"בראשונה היו אומרים, שלש נשים יוצאות ונטולות כתובה: האומרת טמאה אני לך, שמים ביני לבינך, ונטולה אני מן היהודים. חזרו לומר, שלא תהא אשה נותנת עיניה באחר ומקלקלת על בעלה, האומרת טמאה אני לך - תביא ראייה לדבריה, השמים ביני לבינך - יעשו דרך בקשה, ונטולה אני מן היהודים - יפר לחלקו ותהא משמשתו, ותהא נטולה מן היהודים"¹⁷.

שואלים הראשונים הרי עוקרים פה דבר מן התורה בקום עשה, אשה שעל פי דין אסורה לבעלה - מותרת. עונה הרשב"א שפה זה מקרה של מיגדר מילתא, שלא תוכלנה נשים לאסור עצמם על בעליהן, ומביא ראייה מגמרתנו שמיגדר מילתא שאני, ויש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה היכא דאיכא למיגדר מילתא. וממשיך ואומר: "ולא שחכמים עוקרים מן התורה מדעתם, אלא אחת ממצוות התורה היא לשמוע אל דברי 'השופט אשר יהיה בימים ההם', וכל שהם רואים להתיר לצורך מותר מן התורה". ולכאורה ישנה סתירה פנימית בתוך דבריו. הרי ברישא של דבריו טען שמקור הדברים שיש כח לחכמים הוא מהגמרא ביבמות, שם משמע שהמקור לדבר הוא נביא ומהפסוק "אליו תשמעון", ואילו בסיפא כתב שמקור הדברים הוא "לא תסור". נראה ליישב את הדברים, שבאמת סובר הרשב"א, שמקור הדבר הוא 'לא תסור', וגם הגמרא ביבמות שהביאה את הברייתא, שמותר לענוש שלא כתורה בעצם מקורה מ'לא תסור', ובכך מתפרשים דברי הרשב"א ביבמות "אבל בעלמא לא" כפשוטם, שבאמת למסקנה אין לומדים מנביא מאומה. והסיבה שבפירושו לנדרים שלא לגמרא ביבמות היא רק להראות, על ידי השואה לנביא שיש לחכמים כח לעקור דבר במקרה של מיגדר מילתא. כלומר, כמו שאצל נביא מצד אחד כתוב "אליו תשמעון" ומצד שני קיימא לן שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה, ויושבה הסתירה - מיגדר מילתא שאני, הוא הדין בכוחם של חכמים. מצד אחד כתוב 'לא תסור מכל אשר יורוך', ומצד שני קיימא לן שאינם יכולים לעקור דבר מן התורה בקום עשה, ותיושב הסתירה כביכול כשם שיושבה בנביא - מיגדר מילתא שאני.

אם כן רואים שהרשב"א לשיטתו, שלא לומד מיגדר מילתא מהוראת שעה של נביא אלא מכח חכמים של 'לא תסור מכל אשר יורוך'.

הרשב"א בחידושו¹⁸ שואל מדוע תקיעות מיושב של ראש השנה, וכן שינה בלילה השמיני של סוכות בסוכה לא נחשבות 'בל תוסיף'? ועונה "ומסתברא דלא קשיא כלל, דלא אמרו התם דאיכא משום 'בל תוסיף' אלא במה שהוא מוסיף מדעת עצמו... אבל במה שעמדו חכמים ותקנו לצורך אין כאן 'בל תוסיף', דכבר נאמר 'על פי התורה אשר יורוך'... והוא הדין ל'בל תגרע' לצורך כגון יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת, אף על גב דאמרה תורה תקעו גזרו שלא לתקוע וכל זה לצורך, והכא נמי לצורך ראו לתקוע ולחזור ולתקוע ומצוה לשמוע לדברי חכמים מ'לא תסור'". יוצא שעל פי דעת הרשב"א דיני התורה 'בל תוסיף' ו'בל תגרע' לא חלים על בית דין, שכלפיו נאמר 'לא תסור' ומותר לו לחדש דינים בתורה¹⁹. זהו מקור הסמכות

17. צ, ב.

18. ראש השנה טז, א ד"ה למה מריעין ותוקעין.

19. עיין ספר הכוזרי מאמר שלישי, מא.

של חכמים להוסיף תקנות, כגון תקיעות נוספות בשופר, ולעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה. כפי שראינו ברשב"א בנדרים זהו גם המקור לעקירת דבר מן התורה בקום עשה במקום שיש מיגדר מילתא.

יוצא שהרשב"א מבין שסוגייתנו דנה בסמכות חכמים לתקן תקנות בתורה שבעל פה, ולחדש חידושים בתורה. ולפי דבריו משמע שלדעת רבה יש כח ביד חכמים לעשות דברים בשב ואל תעשה בלבד, ואין להם כח בקום עשה אלא במיגדר מילתא בלבד, וכן מותר להם להוסיף דברים, שאין בהם לא עשה ולא לאו מלבד בל תוסיף. ואילו רב חסדא הבין שכוחם רב יותר, ובמצוה נכלל גם כח לעקור דבר מן התורה בקום עשה.

סיכום

מהו הכח של חכמים לעקור דבר מן התורה?

במאמר זה התמקדתי בשיטת הרשב"א והתוספות, אולם מהלימוד נראות שיטות נוספות.

א. יש שלמדו (נימוקי יוסף), שלשיטת ההלכה היא שיטת רבה, באמת אין שום אפשרות לעקור דבר מן התורה, אלא במקרים חריגים של מיגדר מילתא בהם אין ברירה, ועל מנת להעמיד דין תורה יש להשתמש בכלל זה, ולדעתם שב ואל תעשה אינו נחשב כלל עקירה.

ב. הרמב"ן למד שמקור הלימוד לעקור דבר מן התורה הוא נביא שיכול לעקור דבר מן התורה בהוראת שעה²⁰. אלא שמיגדר מילתא הוא מורחב יותר מאשר המשמעות המדויקת שלו, ועל כן אפשר ללמוד דברים נוספים, כגון דברים שהם בשב ואל תעשה, ואף דברים בקום עשה, כגון כהן שיטמא לאשתו הקטנה.

ג. הרשב"א ותוספות אומרים שמקור הלימוד הוא כוחם של חכמים לחדש בתורה שבעל פה מכח הפסוק "לא תסור מכל אשר יורוך", ולא נחלקו רבה ורב חסדא²¹ בסמכות חכמים, אלא כיצד אפשר לחדש בתורה מבלי שהדבר יפגע בסמכותה המוחלטת, מבלי שיפגע עיקר האמונה "וזאת התורה לא תהיה מוחלפת"²².

20. הרמב"ן בד"ה "הכל לפי השעה" מקשה: "אדרבא איפכא קשיא, דמשמע לפי השעה שמע לו, אבל לתקן לדורות לא, אלמא אין בידי מתנין לעקור דבר מן התורה. לא קשיא, דכל תקנות חכמים לפי שעה הם משום גדר דבר".

21. כל אחד מהראשונים לפי שיטתו, התוספות שאין המחלוקת אלא במראית העין, והרשב"א קיצוני יותר ואומר שלרבה אין לעקור כלל בקום עשה.

22. העיקר התשיעי, מובא בסידורים לאחר תפילת שחרית.